

ВЛАДИМИР ЦВЕТКОВИЋ

Институт за филозофију и друштвену теорију

Универзитет у Београду

[vladimir.cveticovic@ifdt.bg.ac.rs](mailto:vladimir.cveticovic@ifdt.bg.ac.rs)

<https://orcid.org/0000-0001-9608-9537>

## Српска теолошка мисао у доба транзиције: неопатристика, духовна традиција и екуменизам\*

Рад се бави развојем савремене српске теологије крајем XX и почетком XXI века у контексту ширег православног богословља. Анализирају се три кључне области које обликују идентитет српског богословља у овом периоду: покрет повратка оцима и неопатристичка синтеза, обнављање интересовања за српску духовну и богословску традицију као и однос према екуменизму и међухришћанском дијалогу. Први део показује како је неопатристичка синтеза, полазећи од мисли Георгија Флоровског и Јустина Поповића, постала оквир за нови богословски израз, који је у Србији повећао академско мишљење, монашки препород и евхаристијску свест. Други део испитује рецепцију дела Светог Саве, Косовског завета, Николаја Жичког и Јустина Поповића, истичући њихову улогу у формирању духовног и идентитетског самопоимања у условима друштвених и политичких криза. Трећи део прати динамику ставова према екуменизму, од оштре критике до умеренијег учешћа у дијалогу, показујући сложеност односа између верности предању и потребе за саборним деловањем у ширем православном и хришћанском контексту.

У целини, рад показује да српска теологија у овом периоду није била само академска дисциплина, већ и жива духовна пракса која је истовре-

---

\* Овај чланак реализован је уз подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору о реализацији и финансирању научноистраживачког рада број 451-03-136/2025-03/ 2025.

мено чувала традицију и настојала да одговори на савремене изазове. Она је обликовала простор у коме се преплићу духовно искуство, историјско памћење и глобални дијалог, чиме је створила специфичан идентитет савременог српског богословља.

*Кључне речи:* савремена српска теологија; неопатристичка синтеза; Јустин Поповић; Николај Жички; екуменизам; православна еклисиологија; идентитет; духовно предање.

## Serbian Theological Thought in a Period of Transition: Neopatristics, Spiritual Tradition, and Ecumenism

This paper explores the development of contemporary Serbian theology from the late 20th to the early 21st century within the broader context of Orthodox theological discourse. It focuses on three central dimensions that have shaped the identity of Serbian theology during this period: the return-to-the-fathers movement and the neopatristic synthesis, the revival of interest in Serbia's spiritual and theological heritage, and the engagement with ecumenism and inter-Christian dialogue.

The first section demonstrates how the neopatristic synthesis, inspired by the thought of Georges Florovsky and Justin Popović, provided a framework for renewed theological expression, integrating academic scholarship, monastic renewal, and Eucharistic consciousness in Serbia. The second section examines the reception of Saint Sava, the Kosovo Covenant, Nikolaj of Žiča, and Justin the New of Ćelije, emphasizing their role in shaping spiritual and identity consciousness amid social and political upheavals. The third section traces the evolving attitudes toward ecumenism, ranging from sharp critique to more moderate participation in dialogue, revealing the complex balance between fidelity to tradition and the imperative for conciliar action within the wider Orthodox and Christian context.

Overall, this study demonstrates that Serbian theology in this period functioned not merely as an academic discipline but as a living spiritual practice, simultaneously preserving tradition and responding to contemporary challenges. It cultivated a space in which spiritual experience, historical memory, and global dialogue intersect, thereby shaping a distinctive identity for contemporary Serbian theological thought.

**Keywords:** contemporary Serbian theology; neopatristic synthesis; Justin of Ćelije; Nikolaj of Žiča; ecumenism; Orthodox ecclesiology; identity; spiritual tradition

Српска теолошка мисао у последњој деценији XX века развијала се у оквиру сложених историјских и друштвених околности, обележених распадом југословенске државе, крајем комунистичке идеологије и поновним оживљавањем религијских и идентитетских питања. У том процесу богословље Српске православне цркве није представљало само одговор на актуелне изазове, већ и покушај теоријског утемељења верског и културног идентитета у новим околностима. Деведесете године прошлог века могу се с правом сматрати периодом интензивне теолошке обнове када је српска богословска мисао настојала да изнова артикулише свој однос према сопственој традицији, православном наслеђу у целини и савременим хришћанским токовима.

Циљ овог рада јесте да прикаже и анализира управо ту обнову српске теолошке мисли, која је започета раније, али је у том раздобљу доживела свој врхунац. План рада заснива се на испитивању три доминантна правца: (1) неопатристичке синтезе, (2) истраживања српске духовне традиције и (3) односа према екуменизму и ширем хришћанском контексту.

## ПОВРАТАК ОЦИМА И НЕОПАТРИСТИЧКА СИНТЕЗА

Обично се за пионира покрета повратка оцима Цркве у православној теологији сматра Георгије Флоровски, који је и изумитељ кованице „неопатристичка синтеза”. Међутим, покрет повратка оцима није био ограничен само на православље. Он је узео маха и у другим конфесионалним теологијама 19. и прве половине 20. века. Међу римокатоличким теолозима могу се поменути Џон Хенри Њумен, Хенри Де Либак, Жан Даниелу и Ханс Урс фон Балтазар, а у англиканској традицији Џон Кибл, Едвард Пјуси и Џорџ Л. Престиџ (Asproulis 2024). Иако су се сви они ослањали на постојећа патролошка истраживања у својим конфесијама, њихов заједнички циљ био је обнова црквене свести на темељима светоотачког искуства.

Флоровски своју „неопатристичку синтезу” заснива на руским изворима, пре свега на Владимиру Соловјову, видећи је као повезивање уметности, културе, филозофије и религије у једну „религијску синтезу”. Ипак, он истовремено одбацује Соловјевљеву идеју свејединства, као и софиологију Сергија Булгакова. Флоровски сматра да вера

не може почивати на нецрквеном искуству немачког романтизма и његових синтеза, што је у великој мери обележавало руску религијску филозофију. У теологији Отаца Цркве он види потребно црквено искуство за темељ своје синтезе (Cvetković 2023, 410).

Поред Флоровског, пионирима овог покрета у православљу сматрају се Јустин Поповић и Думитру Станилоје, оба светитеља православне цркве. Пријатељство и сарадња између Флоровског и Поповића несумњиво су подстакли и одредили начин на који се развила неопатристичка синтеза као одговор на одређене богословске изазове.

На оба аутора снажан утицај имале су Соловјевљева идеја синтезе вере и разума и концепт интегралног знања Павла Флоренског. Период од краја двадесетих до краја тридесетих година био је пресудан за обојицу у погледу ослањања на ауторитет Светих Отаца у својим делима, ради постизања поменуте синтезе. Највећа разлика између њих је у томе што је Флоровски радикално одбацио наслеђе руске религијске филозофије, замењујући га, искључиво, патристичким концептима, док је Поповић основне идеје руске религијске ренесансе – као што су богочовечанство, свејединство и интегрално знање – преобликовао помоћу патристичких учења, посебно учења светих Макарија Египатског, Исака Сирина, Јована Златоустог и Максима Исповедника (Cvetković 2025, 116). Свети оци Цркве, дефинисани од Флоровског и Поповића као врхунски богословски ауторитети, поред Светог Писма и васељенских сабора, остали су у фокусу и њихових ученика, касније архијереја СПЦ.

Један од најближих ученика Флоровског био је Славко Крстић, потоњи епископ будимски Данило. По завршеним студијама упоредне књижевности на Сорбони, Крстић је завршио и основне студије богословља на Институту Светог Сергија у Паризу 1958. године. Одмах по дипломирању одлази у САД, са стипендијом коју му је обезбедио Флоровски, ради последипломских студија теологије на Универзитету у Харварду, где је тада предавао Флоровски. Под менторским вођством Флоровског, Крстић пише докторску дисертацију под називом „Свети Јован Златоусти као теолог божанског човекољубља” и брани је 1968. године. Дисертација прати развој појма божанског човекољубља (φιλανθρωπίας) од античких аутора до његове богословске кулминације код Јована Златоустог. Кроз филолошку анализу и богословско тумачење показује како је овај појам постао кључни израз љубави Тројичног Бога и афирмације црквене културе унутар грчко-римског света. Паралелно са студијама, Крстић прима монашки

чин 1960. године и добија име Данило. Истог дана је рукоположен у чин јерођакона, а у чин јеромонаха рукоположен је 1962. године у храму Светог Саве у Њујорку.

Слично Флоровском, који је усмеравао своје ученике према оцима Цркве, тако је и Јустин Поповић усмеравао своје ученике. За разлику од Флоровског, који је деловао као академски ментор, Јустин је своје ученике водио као духовник, нарочито након што је 1946. године, заједно са око 200 професора, избачен са Универзитета у Београду. Поменућемо путеве четворице ученика и духовних синова који су наставили Јустиново теолошко дело као монаси, професори, а касније и архијереји СПЦ, Амфилохија Радовића, Иринеја Буловића, Атанасија Јевтића и Артемија Радосављевића. Марко Радосављевић и Зоран Јевтић су 1960. године замонашени од стране архимандрита Јустина, добивши монашка имена Артемије и Атанасије. Ристо Радовић је 1967. године замонашен у Грчкој са Јустиновим благословом, добивши име Амфилохије, док је Мирко Буловић примио монашки постриг од архимандрита Јустина 1968. године и добио име Иринеј. Након завршених основних студија теологије на Богословском факултету СПЦ у Београду, сва четворица су, уз упутство и благослов Јустина, наставила докторске студије на Богословском факултету Универзитета у Атини. Архимандрит Јустин, који је 1926. године докторирао у Атини и одржавао контакт са тамошњим колегама, замолио је професора Јоаниса Кармириса да буде ментор јеромонаху Атанасију приликом израде његове докторске тезе.

Атина је током 1960-их и 1970-их година била значајно средиште покрета обнове православног богословља, инспирисаног богословљем руске дијаспоре (Cvetković 2015, 17). Млади српски јеромонаси учествовали су заједно са својим грчким колегама Јоанисом Зизиуласом, Христом Јанарасом и Панајотисом Неласом у дефинисању тема овог покрета. Њега је карактерисао повратак предању као „следовање Оцима“, евхаристијска еклисиологија, христоцентрична антропологија, богословско анти-западњаштво, персонализам и богословље личности, теоцентрични хуманизам, мистично богословље и апофатика, јелиноцентризам и византизам, као и инсистирање на обнови монаштва и онтолошком утемељењу православног етоса (Kalaitzidis 2014, 130–131; Cvetković 2020, 103–104; Cvetković 2024, 214–216).

Сва четворица бране докторске дисертације на теме везане за Свете Оце. Дисертација Атанасија Јевтића, „Еклисиологија Светог апостола Павла по Светом Јовану Златоусту“ (1968), препоручена је

директно од Јустина, који је сматрао да код Срба недостаје разумевање Цркве карактеристично за Златоустову еклисиологију (Vasiljević 2022, 79). Дисертација Амфилохија Радовића, „Тајна Свете Тројице по Светом Григорију Палами” (1973), настала је под Јустиновим руководством и имала је за циљ да прикаже Паламину тријадологију као нужни позновизантијски развој рецепције христологије Максима Исповедника, супротно претходним римокатоличким тумачењима и поједностављеним православним интерпретацијама (Radović 2012, 26–32).

Дисертација Артемија Радосављевића, „Тајне спасења по Светом Максиму Исповеднику” (1977), показује да спасење није само избављење од греха и смрти, већ се врхуни у обожењу човека као циљу Божијег стварања и оваплоћења (Радосављевић 2014). У дисертацији „Тајна разликовања Божанске суштине и енергија по Светом Марку Ефеском” (1980), Иринеј Буловић показује да је противљење Марка Ефеског Флорентинској засновано на паламистичком разликовању непричасне божанске и причасних нестворених божанских енергија (Bulović 2019, 353–405).

Узете заједно, ове тезе показују континуитет светоотачке, посебно византијске христологије и тријадологије од 4. до 15. века, које представљају темељ православне еклисиологије и христоцентричне антропологије. Јасно је и изражено јелиноцентрично и византијско наслеђе, теоцентрични хуманизам и богословско анти-западњаштво, што повезује ове ауторе са позицијом Флоровског, као и духовника Јустина.

Као докторанти Атинског богословског факултета, четворица јеромонаха имала су лаичке професоре као менторе, попут Јоаниса Кармириса, Андреаса Теодоруа и Стиљаноса Пападопулоса. Међутим, као монаси били су везани за одређене монашке заједнице. Издваја се сестринство манастира Свете Тројице у Коропи, поред Атине, и мати Јустина. Тако је створена равнотежа између школе и пустиње, два синонима духовног живота и подвижништва.

Њихово инсистирање на обнови монаштва, као једна од карактеристика покрета „следовања Оцима”, посебно ће се исказати по повратку у Југославију. Ово инсистирање сеже у контакте са најзначајнијим православним грчким подвижницима тог времена. Старац Емилијан из манастира Метеора, касније игуман манастира Симонпетре на Светој Гори, и старац Амфилохије (Макрис) са острва Патмос, канонизовани православни светитељи, оставили су дубок утицај на јеромонаха Атанасија (Vasiljević 2022, 76). Јеромонах Амфи-

лохије је након одбране доктората у Атини 1974. год. провео годину дана у „исихастичком подвигу“ у подкарејској Капсали на Атонској Гори, близу оца Пајсија, такође канонизованог светитеља (Jevtić 2012, 9). Јеромонах Иринеј је током десетогодишњег боравка у Атини често сусретао Порфирија Кавсокаваливита, такође канонизованог светитеља (Bulović 2015). Везе српских јеромонаха са савременим православним духовницима и светитељима потврђују практично „следовање оцима“. Ово следовање није се односило само на древне свете оце, већ и на савремене духовнике. Једна карактеристика грчког монаштва била је неподвојеност између високообразованог и необразованог монаштва (Radosavljević 2024). Своје искуство, било као учитељи и духовници, било као епископи, четворица јеромонаха покушала су пренети у српске манастире.

Током боравка у Грчкој, млади јеромонаси ширили су академску мрежу и ван земље. Били су у преписци са водећим православним богословима тог времена, попут Флоровског и Станилоја. По препоруци свог духовника Јустина, редовно су извештавали Патријарха српског Германа и епископе Јована (Велимировића) и Павла (Стојчевића) о свом академском напретку. Најважнији однос гајили су према Јустину, са којим су били у сталној преписци. Он је одобравао већину њихових одлука, и без његовог савета ништа нису предузимали. Такође су га извештавали о догађајима у Атини, Грчкој и остатку света, постајући његова веза са спољним светом због ограничења која су му наметале комунистичке власти.

Јустинова мотивација као духовника није се односила само на академски развој његових штићеника. Била је значајна и за црквени живот Срба (Vasiljević 2012, 80–81), али и за добробит целокупног православног хришћанства. Због комунистичке контроле, већина православних цркава и малобројне хришћанске заједнице у древним источним патријаршијама, укључујући и Цариградску, сматране су угроженим. Једине здраве снаге у Православљу, по Јустину, биле су Грчка православна црква и православна богословска дијаспора (Роровић 2007а, 633). Јустину је било важно да његови штићеници буду део тих здравих снага и да их усмерава у правцу корисном за васељенско православље.

За многе младе грчке богослове, будуће свештенике, „препород“ у апостолској и светоотачкој вери донели су српски јеромонаси. Нису изненађујуће чињенице да су, након окончања доктората у Атини, јеромонаси Атанасије и Амфилохије од Јустина послати у Париз на Православни богословски институт Светог Сергија, најзначајнију

православну академску институцију у западном свету, поред Академије Светог Владимира у Њујорку. Њихов задатак био је да наставе рад на изучавању отаца Цркве и да уче од најбољих професора ове школе (Vasiljević 2012, 137).

На институту су предавали и професори из круга оца Сергија Булагакова, који су заступали одређене софиолошке идеје. Флоровски и Јустин нису их у потпуности прихватили. Атанасије, како сам каже, као „бела врана Флоровскијеваца“, оштро је критиковао ове идеје и отварао пут учењу отаца Цркве као предавач патрологије и аскетике (Vasiljević 2012, 141). У Паризу настају њихови најзначајнији радови о светим оцима, укључујући истраживања о Јовану Дамаскину, Иринеју Лионском и Максиму Исповеднику.

Иако је отац Јустин често препоручивао својим ученицима студије у иностранству, године 1972. позвао је јеромонаха Атанасија да се врати у Југославију и настави свој рад. До почетка осамдесетих, сви Јустинови ученици били су у земљи. Тројица од њих – Атанасије, Амфилохије и Иринеј – постали су професори на Богословском факултету СПЦ, док је Артемије најпре предавао у Богословији Кирила и Методија у Призрену, а затим се посветио обнови монаштва у манастиру Црна Река. Њихова теологија светоотачког усмерења деловала је као спона између древне традиције васељенске Цркве и нових духовних потреба урбане омладине, која је у све већем броју уписивала теолошке студије и похађала јавна предавања. У прилог томе говори податак да се број студената уписаних у прву годину студија за једну деценију повећао за више од три пута, или са 97 уписаних 1982. године на 322 уписана 1992. године (Kuburić 2008, 25).

Током деведесетих година Јустинови ученици заузели су кључне позиције у СПЦ. Избор Патријарха Павла 1990. године отворио је пут неопатристичким богословима, а амбициозни развој епархија и богословских институција омогућио је јачање њиховог утицаја. Обновљене су богословије на Цетињу, у Крагујевцу и Крки, а у Фочи је 1994. основана Духовна академија Светог Василија Острошког. Јустинови ученици оснивали су значајне епархијске издавачке куће и часописе (*Светиштора*, *Беседа*, *Вигослов*, *Свети кнез Лазар*), који су објављивали богословске радове и бележили кључне догађаје за СПЦ и српски народ.

Као професори и архијереји, Јустинови ученици наставили су да образују нове генерације и привлаче ученике неопатристичке синтезе. Многи њихови духовни синови постали су архијереји СПЦ, а бројни млади монаси наставили су образовање у Атини и на факул-

тетима СПЦ. Тако је успостављен континуитет између духовне традиције Јустинових ученика и нових генерација, осигуравајући трајан утицај њиховог учења у теолошком и црквеном животу Србије.

Неколицина њих је, поред архијерејске службе, имала и академску каријеру на Богословском факултету СПЦ, односно Православном богословском факултету Универзитета у Београду. Међу њима се издвајају митрополит браничевски Игнатије Мидић, патријарх српски Порфирије Перић и митрополит западноамерички Максим Васиљевић, који су прошли све наставне степеннице и постали редовни професори у својим областима. Ова тројица архијереја и професора у правом смислу речи могу се сматрати носиоцима покрета неопатристичке синтезе коју су иницирали Флоровски и Јустин. Њихове докторске тезе настављају рад ове богословске школе: Игнатије Мидић 1987. године у Атини одбранио је рад „Тајна Цркве — систематско-ерминеvтички приступ тајни Цркве по Светом Максиму Исповеднику“, Максим Васиљевић 1999. године докторску тезу о мисли Максима Исповедника, а Порфирије Перић 2004. одбранио је тезу „Могућност познања Бога код апостола Павла по тумачењу Светог Јована Златоуста“. Мидић и Васиљевић су наставили постдокторска усавршавања на универзитетима у Ерлангену, односно на Сорбони, пре него што су преузели катедре доgmатике и патристике на Богословском факултету СПЦ.

Обојица богослова постају познати не само по слеdовању Атанасију Јевтићу и осталим Јустиновим ученицима, већ и као настављачи богословља митрополита пергамског Јована Зизиуласа, ученика оца Георгија Флоровског. Током боравка у Атини, али и касније, остају у сталном контакту са митрополитом Зизиуласом, промовишући богословље личности, христоцентрични хуманизам, евхаристијску еклисиологију и јелиноцентризам, односно византизам као кључне стубове неопатристичке синтезе. Остали богословски правци, као што су анти-западњаштво, теoцентрични хуманизам, мистично богословље, апофатика задржали су своје представнике, али теологија Зизиуласа и његових настављача, заснована на овим платформама, стекла је превагу како у теологији, тако и у црквеном животу.

Богословље личности наглашава да човек није појединачна индивидуа, већ непоновљива личност чија суштина постоји у односу љубави и заједнице, по узору на Свету Тројицу. Слобода и љубав сматрају се темељним обележјима личности, па се пуноћа њеног постојања остварује у заједници, пре свега у Цркви и Евхаристији. Евхаристијска еклисиологија види Цркву као пуноћу Тела Христовог,

која се у потпуности открива у свакој локалној евхаристијској заједници, за разлику од универзалне еклисиологије која је локалне црквене заједнице видела као непотпуне делове универзалне Цркве, који тек узети заједно чине једну, свету, саборну и апостолску Цркву. Представници евхаристијске еклисиологије нису негирали или умањивали значај саборног карактера Цркве, већ су сматрали да је пуноћа сваке локалне Цркве у њеној идентификацији са Царством Божијим које објављује, при чему саборност локалних Цркава потврђује (или негира, ако је нема) истинитост њиховог објављивања.

Ова два правца неопатристичке синтезе дубоко су утицала на црквени живот у Србији током деведесетих и две хиљадитих година. Богословље личности у пастирској пракси огледало се у приступу сваком вернику као непоновљивој личности, којој духовник или свештеник пружа духовно руковођење у складу са његовим животним путем. Евхаристијска еклисиологија допринела је томе да се Црква схвата као пуноћа која се открива у свакој локалној заједници око епископа, постављајући Евхаристију као мерило црквеног и друштвеног живота.

Практична примена богословља личности довела је до појачаног интересовања за монашки живот и обнову парохијског живота. Почетком деведесетих година монашко опредељење постало је привлачна животна опција за урбану омладину, а некада запустели манастири постали су извори нових духовних сокова који обнављају СПЦ и православље у целини. Манастири попут Цетињског, Острога, Тврдоша, Црне Реке, Високих Дечана, Светих Архангела, Сопотана и Ковиља постали су расадници монаштва и места ходочашћа за вернике свих генерација. Ипак, богословље личности имало је и своје слабости. Често су људи различитих доби походили манастире у потрази за духовним руководством, што је понекад сводило пуноћу црквеног живота на лични однос духовника и верника. У екстремним случајевима, послушност и лојалност духовнику у свим животним питањима сматрана је врхунцем духовности, што је супротно самој теологији личности, која сматра слободу иконом Божијом у човеку и у самосталном доношењу животних одлука види потврду слободе.

Евхаристијска еклисиологија с друге стране реafirмисала је црквени богослужбени живот, стављајући акценат на литургијско учешће које се врхунило у евхаристијском општењу – причешћивању хлебом и вином као преображеним Телом и Крвљу Христовом. Практично, сваконедељно причешћивање заменило је ранију праксу да се верници причешћују само четири пута годишње током постова.

Тиме је Евхаристија престала да буде разумевана као духовна терапија давана по потреби верницима и пројавила се као Тајна саме Цркве као есхатолошке заједнице народа Божијег (Jevtić 2007, 124).

Покрет повратка оцима и неопатристичка синтеза показали су се као кључни процеси у обликовању савремене православне теологије, а нарочито у српском контексту. Полазећи од Флоровског и Поповића, овај покрет је успоставио патристичко наслеђе као мерило теолошког мишљења и практичног живота, док су њихови ученици, кроз академски и монашки ангажман, створили континуитет који је обележио богословље и црквени живот у Србији крајем XX и почетком XXI века. Теолошки нагласак на личности, евхаристијској еклисиологији и обнови монаштва омогућили су да се неопатристичка синтеза уобличи не само као академски програм, већ и као жива пракса унутар СПЦ.

## СРПСКО ДУХОВНО ИСКУСТВО И БОГОСЛОВЉЕ

Друга суштинска компонента богословске обнове крајем прошлог и почетком овог века у Србији односи се на обнављање интересовања за српску богословску традицију. За разлику од претходних приступа сопственом предању, овај интерес има дубоку везу са „следовањем оцима“, повезујући српску средњовековну духовност, посебно дела Светог Саве и предање о Косовском завету, са широм византијском духовном и богословском традицијом (Cvetković 2021a, 376–380; Cvetković 2021b).

Свети Сава и његово дело били су предмет посебног интересовања Атанасија Јевтића од средине осамдесетих до средине деведесетих година двадестог века. Применом критичко-историјског метода, Јевтић приказује Саву не само као хиландарског монаха, студеничког игумана (Jevtić 2009a), жичког архиепископа (Jevtić 2009b) и црквеног дипломату (Jevtić 2009c), већ и као носиоца богословске мисли и духовне праксе свог времена (Jevtić 2009d). Радови садрже и богословски програм инспирисан Атинском школом шездесетих година XX века.

Кључна константа у Јевтићевој рецепцији јесте следовање светим оцима и предању, које има двоструку улогу: као онтолошко и сотириолошко преношење вечне Истине и Живота и као темељ историјског и духовног памћења српског народа (Jevtić 2009d, 148–150). Савино дело повезује Србе са Христом, апостолима и светим оцима, уводећи их у византијски црквено-канонски контекст и чувајући саборно-католичанску пуноћу Цркве, супротну партикуларизму.

Јевтић наглашава Савино апостолство и епископство у оквиру епископоцентричне еклисиологије по Зизиуласу, где сваки епископ представља наследника апостола и живу слику Христа (Јевтић 2009с, 226). Евхаристија је централна за пројаву јединства Цркве и основу канонског и организационог јединства, при чему је српска Црква у јединству са Христом, а не само са другим помесним црквама. У Јевтићевој рецепцији јавља се и богословље личности, где Сава супротставља персонализам Христове личности богумилском дуализму, а тајна Христове личности и домострој спасења виде се као тајна Свете Тројице. Подвижничко-аскетски живот и светогорска духовност Саве истакнути су као основ његовог богословља, док Савина култура, просвета и манастир служе као модел духовног и друштвеног живота.

Немили догађаји који су потресли Косово и Метохију – посебно напади на СПЦ осамдесетих година и оружани сукоби деведесетих, праћени протеривањем српског становништва са Косова, агресијом НАТО пакта на СР Југославију, окупацијом Косова и Метохије и једностраним проглашењем независности – обновили су значај предања о Косовском завету као савезу између Бога и српског народа успостављеног жртвом Кнеза Лазара и косовских мученика у боју на Косову пољу. 1381. године.

Митрополит Амфилохије Радовић темељно се бавио Косовским заветом, пружајући му богословско утемељење. Он види страдање Косова као последицу грехова српског народа и његових вођа, упоређујући их са старозаветним казнама за непослушност и новозаветним Христовим страдањем. Митрополит Амфилохије истиче духовну кризу Срба који заборављају светиње, као што је манастир Дечани, и указује на одговорност великаша који су водили Косовски бој без духовног упоришта (Radović 2011, 132). Косово у његовој интерпретацији постаје Христос, а одрицање од Косова – одрицање од Христа. Страдање Косова преноси се на колективно имитирање Христовог крста и васкрсења, показујући наду у духовно и национално васкрсење. Амфилохије користи метафору Косова као главе и Србије као тела, поредећи одвајање Косова са одвајањем Христа као главе од Цркве (Radović 2011, 115). За митрополита Амфилохија, Косово није само територија, већ „топографија животног смисла и опредељења” (Radović 2011, 102), која одређује духовни и национални идентитет. Страдање и жртва српског народа на Косову, као и спајање главе Лазара са телом, симболизују континуитет историје, духовности и обожења у Царству небеском. Приступ митрополита Амфилохија синтетише јеванђељску, патриотску и литургијску перспективу, истичући

Косово као централно место духовног опредељења и националног идентитета српског народа.

Епископ Атанасије Јевтић види Косовски завет и опредељење Срба за Царство небеско као наставак жртве цара Лазара и косовских мученика, која се потврђује кроз конкретна историјска страдања српског народа. По њему, хришћанство није апстрактна идеја, већ живи Христос у конкретном времену и месту, а мучеништво Срба на Косову и Метохији представља директан наставак Лазаревог страдања и сведочење Христа (Jevtić 2009d, 439). По епископу Атанасију, цар Лазар је попут Христа – првина опредељења за Царство небеско, а страдање народа на Косову претвара ту жртву у трајни духовни савез. Он конкретно истражује страдања Срба кроз историју, од Косовског боја до нових страдања осамдесетих и деведесетих година, показујући да је хришћанство конкретно Христово страдање у историји, настављено мучеништвом народа. Исти етос Косовске жртве и опредељења за Царство небеско, који је по епископу Атанасију присутан од Лазара и његових ратника до бројних историјских борби Срба, укључује судбинско ношење крста и слободу у Христу – слободу од страха и нужности, слободу за жртву. Догађаји крајем 1990-их поново су довели Косово у жижу интересовања, а епископ Атанасије их види као нови Велики петак српског народа, изједначајући тугу због губитка Косова са Јеврејским губитком Јерусалима (Jevtić 2009d, 441).

Почетком деведесетих година прошлог века, уз обновљено интересовање за идентитетске теме попут Светосавља и Косовског завета, српско богословље све више открива значај дела Владике Николаја Велимировића и Јустина Поповића. Од краја осамдесетих до почетка новог века њихова дела су била предмет интензивног публиковања, док је Николај већ од средине осамдесетих био прослављен као светитељ и заштитник Епархије шабачко-ваљевске, уз пренос његових моштију 1991. године у манастир Лелић. Пад комунизма и ослобађање националних и религијских осећања довели су до почетне антикомунистичке рецепције њихових дела, као што су Николајеви „Први Божији закон” и „Касијана: наука о хришћанском поимању љубави” (1991) и Јустинове књиге о СПЦ у комунистичкој Југославији (1990, 1992). Крајем 1991. фокус се помера на националне теме, а интерес за критику запада и екуменизам, укључујући Николајева дела „Три авета Европске цивилизације” и „Најстрашнија инквизиција” (1991–1992) и Јустинову „Православна црква и екуменизам” (1994–1995), расте током оружаних сукоба на просторима бивше Југославије. Средином 1990-их долази до прештампавања Николајевих дела „Изнад

истока и запада", „Српски народ као теодул", „Рат и Библија" и „Душа Србије" (1995–1996) и Јустинових књига „Светосавље као филозофија живота" (1993) и „Достојевски о Европи и Словенству" (1995) чиме се истиче Светосавље као темељ православног идентитета и духовне пожртвованости Срба. Дела Николаја и Јустина тиме постају средство којим СПЦ настоји да на новим темељима изгради посткомунистички идентитет српског народа у време распада Југославије.

Док су четворица Јустинових ученика у свакој прилици истицала светост свог учитеља, предуслов за његову канонизацију била је канонизација владике Николаја, кога је сам отац Јустин сматрао светим и коме се молио. Најзначајнију улогу у канонизацији Николаја Жичког имао је епископ Атанасије Јевтић, који је као администратор Епархије жичке припремао његово уношење у календар светих на мајском Сабору СПЦ 2003. године. Са канонизацијом Николаја био је отворен пут и за канонизацију Јустина Поповића, што је учињено на Сабору СПЦ 2010. године, када је уведен у диптих светих као Свети Јустин Нови Ћелијски.

Најзначајнији колективни академски подухват у истраживању српског богословског предања представља пројекат „Српска теологија данас", који је носио Православни богословски факултет у Београду. У време када је декан био епископ бачки Иринеј, а руководиолац пројекта професор филозофије Богољуб Шијаковић, од 2007. до 2024. настао је 21 том зборника *Српска теологија у XX веку: истраживачки проблеми и резултати*, седам зборника радова са годишњих конференција *Српска теологија данас*, као и бројна друга индивидуална и колективна издања.

Развој српске теолошке мисли крајем XX и почетком XXI века показује да је обнављање интересовања за сопствено духовно и богословско предање постало једна од централних оса богословске обнове. Рецепција дела Светог Саве, Косовског завета, као и ново тумачење Светих Николаја Жичког и Јустина Ћелијског, сведоче о тежњи да се национална духовност повеже са широм византијском и православном традицијом. У овим интерпретацијама, теолошка мисао добија не само академски, већ и пастирски и идентитетски значај, јер у условима политичких и друштвених криза духовно предање постаје носилац колективног памћења и симбол отпора. Канонизација Николаја и Јустина представља институционално признање ове духовне линије, док је кроз пројекат „Српска теологија данас" истраживање српског предања ушло у академски ток и створило основу за критичку и савремену рецепцију. На тај начин, српско

богословље почетком ХХI века гради свој идентитет у динамичном односу између верности предању и отворености за савремени теолошки дискурс.

## ЕКУМЕНИЗАМ У СРПСКОЈ МОДЕРНОЈ ТЕОЛОГИЈИ

Питање екуменизма или односа православних хришћана према неправославним заједницама, у савременој српској теологији није представљало споредну тему о којој је било могуће једноставно говорити. Напротив, већ самим прихватањем неопатристичке синтезе, односно повратком светим оцима, оно је постало једно од фундаменталних питања које се морало размотрити.

Повратак Оцима не подразумева само повратак ауторитетима Цркве који служе као мерило исправности појединих учења, већ и повратак времену првог миленијума Цркве, када је постојало јединство у вери и пракси Цркве. У том контексту, неопатристичка синтеза има не само унутрашњу димензију – обнову светоотачког ума Цркве – већ и спољну димензију која се односи на екуменски дијалог са хришћанским Западом, као и на дијалог са савременом философском културом (Cvetković 2023, 411).

Применом ове перспективе, питање постојања светоотачког богословља као универзалног алата за обнову јединства Цркве поставља се као кључно. Задатак је, дакле, да се размотри да ли и како може да се обнови оно изгубљено јединство које је постојало у времену првог миленијума, засновано на светоотачком богословљу.

У овом правцу, Георгије Флоровски је био предводник у богословском дијалогу са протестантима, који је започео у оквиру Светског савета цркава од његовог оснивања 1948. године у Амстердаму. Богословска клима тога времена била је посебно повољна, јер су и неправославне хришћанске традиције започеле сличан повратак ауторитету светоотачког учења, што је била важна заједничка тачка са православним.

Током 1950-их година дошло је до значајног напретка на екуменском плану, јер су екуменски скупови постали сусрети најугледнијих богословских умова тог периода. Ипак, како је сам Флоровски упозоравао (Nicoloff and Yuszczuk 1968), највећа опасност за екуменски дијалог није лежала у недостатку теолошких основа, већ у нестрпљењу које је владало међу неким учесницима. Жеља да се што пре постигну конкретни резултати у виду видљивог јединства, а не постепеног богословског дијалога, представљала је ризик који је могао угрожавати екуменске напоре. Посебно током 1960-их година, ова

опасност је била изразито присутна у дијалозима православних са католицима и протестантима.

Епископ Николај Велимировић представља једног од пионира у учешћу православних богослова на екуменским скуповима, како током међуратног периода у Југославији, тако и у послератном периоду у Сједињеним Америчким Државама. Његова теолошка позиција, нарочито на скуповима у САД током педесетих година XX века, у суштини се није разликовала од становишта Георгија Флоровског.

Поред Владике Николаја, неопходно је издвојити двојицу богослова који су шездесетих година XX века систематски приступили екуменским питањима. Први међу њима је тадашњи јеромонах, касније епископ, Данило Крстић. Током докторских студија на Харварду, под менторством Георгија Флоровског, као и током десетогодишњег боравка у САД (1958–1968), Крстић је активно учествовао у екуменским скуповима заједно са Флоровским и његовим ученицима, међу којима су били Јоанис Зизиулас и Јоанис Романидис. На основу радова Зизиуласа, потоњег митрополита пергамског и значајног учесника будућих православно-католичких и православно-протестантских дијалога, може се стећи представа у којим све правилима се развијало екуменско богословља током шездесетих година.

Дијалог који су Флоровски и његови ученици водили са православнима концентрисао се на еклисиологију, односно на учење о Цркви. С обзиром на то да су већину учесника у Светском савету цркава и сродним регионалним телима чиниле презвитеријанске заједнице без епископске службе, једна од кључних тема у дијалогу православних и презвитеријанаца била је улога епископа у Цркви.

Зизиулас, који је студирао на Харварду у периоду 1960–1964, у својој докторској дисертацији *Јединство Цркве у Божанској Евхаристији и у Епископу током прва три века* (Атински универзитет, 1965) показао је да је епископска служба, уз Евхаристију, конститутивна за рану Цркву. За разлику од евхаристијске еклисиологије Николаја Афанасијева, ученика Сергија Булгакова, која поистовећује Цркву са сваким евхаристијским сабрањем, Зизиулас заступа тезу да Црква није свака евхаристијска заједница предвођена презвитером, већ само она у којој начелствује епископ или презвитер који то чини под омофором неког законског епископа. Ова евхаристијско-епископоцентрична еклисиологија постала је доминантна у православном теолошком разумевању Цркве од шездесетих година XX века.

Други богослов који је питање екуменизма увео у српски богословски дискурс током шездесетих година прошлог века био је

Амфилохије Радовић. Током његовог двогодишњег боравка на постдипломским студијама теологије на Понтификалном оријенталном институту Универзитета Грегоријане у Риму, у Ватикану је одржан Други ватикански концил. Концил је донео значајну одлуку о односу римокатоличке прама православној Цркви. Тако је православна Црква престала да буде за Рим заједница која постоји ван праве (римокатоличке) Цркве, већ „сестринска Црква“ са којом Католичка црква дели апостолско наслеђе, тајне и апостолско прејемство (*Unitatis Redintegratio* 1964). Радовића је занимала реакција православних теолошких ауторитета његовог времена на ову промену става. Крајем 1964. године он поставља то питање у писму свом духовном оцу (Cvetković 2021a, 306–309). У одговору, Јустин наглашава да једино заједница са Христом и свим светима може бити мера сваке коначне и временске заједнице овде на земљи, укључујући и екуменску (Popović 2014). Почетком 1967. године, на молбу Атанасија Јевтића, Јустин је написао рад о Другом ватиканском концилу за зборник о рецепцији Концила код православних, који је требало да буде објављен на немачком језику у издању куће Хардер. У раду оштро критикује догмат о папској универзалној јурисдикцији и непогрешивости, потврђен Другим ватиканским концилом (*Lumen Gentium*, 1964).

Пошто је најзначајнија конкретна одлука Концила у погледу православних било укидање међусобних анатема из 1054. године – што је учињено 7. децембра 1965. године у заједничкој декларацији Папе Павла VI и Патријарха цариградског Атинагоре – грчко уредништво је одбило Јустинов рад због претеране критике папе. Рад је касније објављен на српском језику у *Американском србобрану* маја 1969. године (Cvetković 2021a, 325–326). Целокупна екуменска атмосфера у Грчкој после 1965. године навела је митрополита Амфилохија и епископа Атанасија да инсистирају код Јустина да напише књигу *Православна Црква и екуменизам*, што је он прихватио.

Само укидање анатема из 1054. године није било толико проблематично, јер су анатеме биле усмерене на личности патријарха цариградског Михаила и папског легата кардинала Хумберта од Силве Кандиде, а не на саме цркве. Међутим, постојала је друга опасност: патријарх Атинагора и Цариградска патријаршија били су спремни да иду даље од формалног укидања анатема, укључујући евхаристијско општење и прихватање папске непогрешивости у оквиру непогрешивости Цркве, као и признавање његове универзалне јурисдикције под велом папског примата (Melloni 2024, 874).

У писму јеромонаху Амфилохију из 1969. године, Јустин критикује претпоставку која, по њему, лежи у основи екуменизма—да „Црква није једна већ многе”—коју православнима настоје да наметну „тиранија руско-српског комунистичког нихилизма и грчког слободарско-протестантског рационализма, схоластицизма, анархизма и атинског авантуризма” (Porović 2020, 173–174).

Митрополит Амфилохије је касније постао уредник и, заједно са епископом Атанасијем Јевтићем, преводилац Јустинове књиге *Православна Црква и екуменизам*, која је објављена на грчком од стране манастира Хиландара 1974. године. Према више пута изреченим сведочанствима епископа Атанасија, ова књига је претрпела снажне редакцијске интервенције, највероватније самих приређивача јеромонаха Амфилохија и Атанасија, да је у најмању руку, коначно питање ауторства ове књиге несигурно (Jevtić 2016). Књига *Православна Црква и екуменизам* је имала за циљ да јавно мњење у Грчкој определи против екуменске политике Цариградске патријаршије. Та политика је, наиме, добијала све више поборника међу професорима теологије на грчким универзитетима, који су подржавали идеју о сазивању великог Сабора Православне цркве по угледу на Други ватикански концил. Сабор би, по њиховој визији, потврдио спремност православних за екуменски дијалог као „потребу времена” и за дијалог са Римокатоличком црквом. Погрешно би, међутим, било закључити да се сам Јустин био против екуменског дијалога. Он је често истицао да је обавеза и дужност православних богослова да на екуменским форумима учествују у теолошким дијалозима са неправославнима, али се здушно противио сједињењу у молитви пре постизања догматског сагласја по отвореним питањима (Porović 2007b, 653).

Митрополит Амфилохије Радовић је тада, пратећи оца Јустина, указивао на две главне опасности за екуменски дијалог. Прво, на ризик пребрзог и недовољно промишљеног уласка православних у Светски савет цркава, што је доводило до продора релативизма и секуларног духа у православље, уместо сведочења истине. Друго, критиковао је нови екуменизам који, уместо да остане форум за богословски дијалог, постаје покрет „учешћа у болу света”, губећи теолошку димензију и усредсређујући се на решавање секуларних проблема као што су глад, жеђ, слобода и правда (Radović 2005, 357–359).

Током седамдесетих и осамдесетих година, јеромонаси Атанасије и Амфилохије, као професори Богословског факултета СПЦ, организовали су екуменске сусрете са римокатоличким факултетима у Загребу и Љубљани, у којима су, заједно са својим студентима,

редовно учествовали. Одржано је осам таквих скупова, док је девети, септембра 1990. године, одржан без хрватских теолога (Vasiljević 2022, 197). Ови сусрети су имали за циљ да односе међу две Цркве регулишу првенствено кроз теолошки дијалог о главним питањима неслагања, а не на основу заједничких напора да се решавају светски проблеми.

Средином деведесетих година, међу Јустиновим ученицима јављају се одређене несугласице по питању екуменизма. Питање односа православних према западним хришћанима поново је постављено у контексту промишљања улоге америчке и западноевропске спољне политике у сукобима у Југославији. Епископ Артемије је заузимао веома критичан став према учешћу СПЦ и других православних цркава у екуменским покретима. У епархијском листу *Свети Кнез Лазар*, често је нападао Цариградског патријарха Вартоломеја због његове екуменске политике, било кроз подршку анти-екуменској позицији Светогорских монаха (Izveštaj 1994), било кроз директне осуде екуменских корака Цариградске патријаршије (Radosavljević 2004). Последица ових напада била је забрана епископу Артемију да 1996. године уђе на Свету Гору, која је под јурисдикцијом Васељенске патријаршије (Čvorović&Dimitrijević 2012). Епископ Артемије је у више наврата захтевао иступање СПЦ из Светског савета цркава (ССЦ). На мајском Сабору СПЦ 1995. године, након његовог извештаја, донета је званична одлука о иступању, која никада није спроведена у дело (Čvorović&Dimitrijević 2012). Епископ Артемије је своју критику екуменизма темељио на наводном анти-екуменском ставу свог учитеља Јустина Поповића (Radosavljević 2004), који, као што је раније речено, није био начелни противник богословског дијалога. Он се противио заједничкој молитви са инославнима пре решавања догматских неусаглашености, као и неким настојањима да се догматска сагласност замени јединственим ставом по секуларним питањима. Међутим, други Јустинови ученици, попут митрополита Амфилохија, епископа Атанасија и Иринеја, као ни већина архијереја СПЦ није заузело радикалне ставове по питању екуменизма.

Један од најзначајнијих савремених православних догађаја био је Свети и Велики Сабор Православне Цркве, одржан на Криту у јуну 2016. године. У свим припремним заседањима српску делегацију, најчешће су представљали митрополит Амфилохије, епископ бачки Иринеј и епископ Атанасије. Начин организације критског Сабора од стране Цариградске патријаршије, модус представљања помесних цркава и предложени текстови су било на мети критика разли-

читих православних делегација. Ипак, упркос критикама на рачун Цариградске патријаршије, Сабор је оцењен као позитиван догађај. Митрополит Амфилохије је нагласио да је његов значај пре свега у томе што је завршна посланица (*Енциклика*) потврдила постојање четрнаест помесних аутокефалних православних цркава. Поред тога, истакнуто је да је недопустиво да се принцип давања аутокефалије примењује на уштрб саборности и јединства Цркве, односно да аутокефалија може бити дарована само уз консензус свих четрнаест аутокефалних цркава (Radović 2016).

Историја односа српске теологије према екуменизму, од шездесетих година прошлог века до Сабора на Криту 2016. године, показује да је ово питање увек имало и шири контекст од богословског дијалога, обухватајући и црквене, идеолошке и политичке димензије. Од Јустинове критичке позиције и Артемијевог доследног одбацивања екуменизма, до умеренијих ставова његових ученика Амфилохија и Атанасија, обликовале су се различите оријентације унутар српске теолошке мисли. Сабор на Криту потврдио је значај принципа саборности и консензуса, али је истовремено указао на постојећу сложеност унутар православља. У том смислу, екуменизам остаје једно од централних питања савремене српске теологије, на размеђи између чувања предања и ангажовања у ширем хришћанском и друштвеном контексту.

## ЗАКЉУЧАК

Савремена српска теологија показује способност да повеже дубоко духовно наслеђе са захтевима савременог живота Цркве. Она успоставља континуитет између светоотачког учења и актуелних потреба заједнице, омогућавајући да теологија буде и академска дисциплина и жива пракса унутар црквеног живота. Тај континуитет повезује прошлост, садашњост и будућност, постављајући светоотачку традицију као мерило духовног и културног опредељења.

Обнова монашког живота и литургијске праксе истиче се као централни елемент јачања црквеног идентитета и духовне зрелости верника. Манастири и саборне заједнице не само да обновљују духовни живот, већ делују као модели подвижничког и богословског искуства. Евхаристијско учешће показује да пуноћа Цркве није апстрактан концепт, већ реална пракса у којој се остварује заједништво и лична слобода унутар духовног живота.

Истовремено, рецепција националног и светоотачког предања, од Светог Саве и предања о Косовском завету до дела Николаја Жичког и

Јустина Ћелијског, показује способност српске теологије да критички преиспита и обнови сопствену духовну традицију. Теолошка мисао добија академски, пастирски и идентитетски значај, постајући носилац колективног памћења и симбол духовне стабилности у временима друштвених и политичких криза. Канонизација и систематска публикација ових дела оснажују повезаност националног и византијског наслеђа, стварајући основу за њихову критичку и савремену рецепцију.

Сложеност односа српске теологије према екуменском контексту и другим хришћанским традицијама указује на потребу за равнотежом између верности предању и дијалога са ширим православним светом. Разнолике оријентације показују да теологија у Србији није само очување наслеђа, већ активно обликовање духовног и културног контекста. Ова динамика омогућава теологији да буде жива и функционална, способна да одговори на изазове савременог света, а истовремено очува суштину православне вере.

У целини, српска теологија крајем XX и почетком XXI века представља интеграцију традиције и иновације, где академски рад, духовно искуство и пастирска пракса чине једну целовиту структуру. Она успоставља оквир за континуирано духовно и теолошко обликовање Цркве, обезбеђујући трајни утицај светоотачког наслеђа у савременим условима и стварајући основу за нове генерације верника и теолога.

## Литература

- Asprulis, Nikolaos. 2024. "Ressourcement and the Rediscovery of the Fathers." In *A History of the Desire for Christian Unity. Vol. II. Paths Towards Communion*. Edited by Alberto Melloni and Luca Ferraci, 38–58. Leiden: Brill.
- Bulović, Irinej. 2015. „Sveti starac Porfirije Kavsokalivit,” Radio Slovo ljubve, <https://slovoljubve.com/cir/ArhivaEmisijaview.asp?ID=44476> (pristupljeno 4. septembra 2025. godine).
- Bulović, Irinej. 2019. *Tajna razlikovanja božanske suštine i energije u Svetoj Trojici po svetome Marku Efeskom Evgeniku*. Novi Sad: Matica srpska, 2019.
- Cvetković, Vladimir. 2012. "The Serbian Tradition." In *The Orthodox Christian World*. Edited by Augustine Casiday, 130–140. London: Routledge.
- Cvetković, Vladimir. 2015. *From 'Merciful Angel' to 'Fortress Europe': The Perception of Europe and the West in the Contemporary Serbian Orthodoxy*, Erfurt: University of Erfurt

- Cvetković, Vladimir. 2020. "Saint Sava et son enseignement, selon saint Nicolas de Jitcha, saint Justin le nouveau de Ćelije et Mgr Athanase Jevtić." *Contacts: Revue orthodoxe de théologie et de spiritualité* 72: 90–109.
- Cvetković, Vladimir. 2021a. *Justin Popović: sinteza tradicije i inovacije*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Cvetković, Vladimir. 2021b. „Čuvari Kosovskog zaveta: Mitropolit Amfilohije Radović i Episkop Atanasije Jevtić." U *Vera i misao u vrtlogu vremena: bogoslovsko i arhijerejsko delovanje Mitropolita Amfilohija i Episkopa Atanasija*. Prir. Rade Kisić, Mikonja Knežević i Andrej Jeftić, 543–565. Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet.
- Cvetković, Vladimir. 2022. "Serbian Patriarch Porfirije: Old Challenges and New Hopes." *Journal of Eastern Christian Studies* 74 (3–4): 203–241.
- Cvetković, Vladimir. 2023. „Neopatristska sinteza." U *Leksikon biblijske hermeneutike*. Prir. Rodoljub Kubat, 410–411. Beograd: Službeni glasnik; Filon.
- Cvetković, Vladimir. 2024. "Saint-Savahood (Svetosavlje) between Political Theology and Ideology of Nationalism." In *Orthodoxy in the Agora: Orthodox Christian Political Theologies Across History*. Edited by Mihai-D. Grigore and Vasilios N. Makrides, 203–219. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht / Brill.
- Cvetković, Vladimir. 2025. "Georges Florovsky and St. Justin Popović: Brothers in Arms for the Neopatristic Synthesis." *Studies in East European Thought* 77, no. 1: 101–116.
- Čvorović, Zoran, i Vladimir Dimitrijević. 2012. „Prevlast u SPC stiču đaci ekumenističkih perjanica grčkog bogoslovlja." *Orthodox Point*, 17. novembar 2012. <http://fakti.org/orthodox-point/prevlast-u-spc-sticu-djaci-ekumenistickih-perjanica-grckog-bogoslovlja>. (pristupljeno 4. septembra 2025. godine).
- „Izveštaj Komisije sveštene opštine Svete Gore Atonske o dijalogu između pravoslavnih i protivhalkidonjana." 1994. *Sveti Knez Lazar* 7: 21–30.
- Jevtić, Atanasije. 2007. „O obnovi liturgijskog života, a ne promeni ili reformi liturgije - osvrt na odluku proteklog Svetog Arhijerejskog Sabora." *Vidoslov* 42: 115–136.
- Jevtić, Atanasije. 2009a. „Dve studeničke besede Svetog Save." U Episkop ZHP Atanasije, *Bog Otaca naših*, 121–141. Manastir Hilandar.
- Jevtić, Atanasije. 2009b. „Žička beseda Svetog Save o pravoj veri." U In Episkop ZHP Atanasije, *Bog Otaca naših*, 89–120. Manastir Hilandar.
- Jevtić, Atanasije. 2009c. „Eklisiologija Svetog Save." U Episkop ZHP Atanasije, *Bog Otaca naših*. 224–239.

- Jevtić, Atanasije. 2009d. „Vapaj Srba Kosova i Metohije” (1999), U Episkop ZHP Atanasije, *Bog Otaca naših*, 436–441.
- Jevtić, Atanasije. 2016. „Knjiga „Pravoslavna Crkva i ekumenizam” ne izražava Svetog Justina Ćelijskog”, Stanje stvari 27. jun 2016: <https://stanjestvari.com/2016/06/27/atanasije-sveti-justin-celjski/> (pristupljeno 6. oktobra 2025. godine).
- Kalaitzidis, Pantelis. 2014. “New Trends in Greek Orthodox Theology: Challenges in the Movement Towards a Genuine Renewal and Christian Unity.” *Scottish Journal of Theology* 67: 127–164.
- Kuburić, Zorica. 2008. “Theological Faculties and religious education in Serbia.” *Religija i tolerancija* 6/9: 23–35.
- Lumen Gentium. 1964. Dogmatic Constitution on the Church Solemnly Promulgated By His Holiness Pope Paul VI on November 21, 1964. [https://www.vatican.va/archive/hist\\_councils/ii\\_vatican\\_council/documents/vat-ii\\_const\\_19641121\\_lumen-gentium\\_en.html](https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19641121_lumen-gentium_en.html) (pristupljeno 4. septembra 2025. godine).
- Melloni, Alberto. 2024. “The Intercommunion That Never Happened.” In *A History of the Desire for Christian Unity. Vol. II. Paths Towards Communion*. Edited by Alberto Melloni and Luca Ferraci, 860–884. Leiden: Brill.
- Nicoloff, Boris and Roman Yuszczuk. 1968. “Interview with Georges Florovsky, *Concern* 3/4, 9–12, 27.
- Popović, Justin. 2007a. „Odgovor na Anonimnu dopisnicu.” U Prepodobni Justin Ćelijski, Setve i žetve: članci i manji spisi (Sabrana dela Svetog Justina Novog u 30 knjiga, knjiga 20), 628–646. Beograd: Naslednici oca Justina i manastir Ćelije kod Valjeva.
- Popović, Justin. 2007b. „Odgovor Svetom Sinodu – O zajedničkoj molitvi za jedinstvo”, U: Prepodobni Justin Ćelijski, Setve i žetve: članci i manji spisi (Sabrana dela Svetog Justina Novog u 30 knjiga, knjiga 20), 649–653. Beograd: Naslednici oca Justina i manastir Ćelije kod Valjeva.
- Popović, Justin. 2014. „Pismo budućem monahu o omolitvljenju uma,” U Prepodobni Justin Novi Ćelijski, Na Bogočovečanskom putu, 299–301. Valjevo: Manastir Ćelije.
- Popović, Justin. 2020. *Pisma I* (Sabrana dela Svetog Jusina Novog u 30 knjiga, knjiga 23/1), Beograd: Manastir Ćelije kod Valjeva,
- Radosavljević, Artemije. 2004. „Srpska Crkva protiv ekumenizma.” *Sveti Radosavljević, Artemije*. 2014. *Tajna spasenja po svetom Maksimu Ispovedniku*. Beograd.
- Radosavljević, Artemije. 2024. „Vladika Artemije – od čobančeta do pastira.” Dokumentarni film, režija Violeta Petrović, produkcija Eparhija raško-prizrenska u egzilu, 2024. Dostupno na: <https://www.yo->

- utube.com/watch?v=Y7twbDggnHc&ab\_channel=EparhijauEgzilu (pristupljeno 4. septembra 2025. godine).
- Radosavljević, Artemije i Momčilo Trajković. 1998. „Deklaracija sa vanrednog zasedanja Svesrpskog crkveno-narodnog Sabora, 11–12. jun 1998.” *Sveti Knez Lazar* 22: 16–18.
- Radović, Amfilohije. 2005. „Međupravoroslavni bogoslovski simpozijum, Solun, 12–16. septembar 1972. Njegov tok uz kratka razmišljanja.” U *Pravoroslavlje i ekumenizam: zbornik tekstova*. Prir. Aleksandar Đakovaц 339–368. Beograd: Hrišćanski kulturni centar.
- Radović, Amfilohije. 2011. *Kosovo je glava Lazareva: besjede, predavanja i razgovori*. Beograd – Cetinje: Svetigora.
- Radović, Amfilohije. 2012. *Tajna Svete Trojice po Svetom Grigoriju Palami*. Cetinje: Svetigora.
- Radović, Amfilohije. 2016. „Nisam potpisao dokument ‘Odnosi Pravoroslavne crkve sa ostalim hrišćanskim svetom’” *Stanje stvari*, 7. jul 2016. <https://stanjestvari.com/2016/07/07/amfilohije-nisam-potpisao-sesti-dokument/> (pristupljeno 4. septembra 2025. godine).
- Unitatis Redintegratio 1964. Decree On Ecumenism. [https://www.vatican.va/archive/hist\\_councils/ii\\_vatican\\_council/documents/vat-ii\\_decree\\_19641121\\_unitatis-redintegratio\\_en.html](https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decree_19641121_unitatis-redintegratio_en.html) (pristupljeno 4. septembra 2025. godine).
- Vasiljević, Maksim. 2022. *Atanasije: jedan životopis*. Trebinje: Manastir Tvrdoš.

Примљено/Received: 17. 03. 2025.

Прихваћено/Accepted: 30. 10. 2025.